زمان چییە؟ (بەشی کۆتایی)

تاهیر عەلیار

ب، هەرچەندە وا بە بیردادەهات کە بە کار هێنانی ڕەمز تەنیا لە زمانی مروف دا هەیە لێکۆڵینەوەکانی ئەم دوایە ڕوونی کردۆتەوە کە ڕەمز بە هەموو جۆرەکانیەوە لە بانگ و قیژەی زیندەوەری تریش داهەیە . مەبەست لە ڕەمز لێرەدا نیشانەیەکە کە واتایەک یان گرینگیەکی درابێێ. وەک بەم پێناسەیە دەردەکەوێت ڕەمز هەموو کاتێک دوو دیوی هەیە : نیشانە، کە لە زماندا دەنگ دەگرێتەوە و واتای نیشانەکە . ڕەمز لە ڕاستیدا بریتیە لە یەک گرتنی هەردوو دیوەکە ، نیشانەکە و واتاکە . بە پێی پێوەندی ئەم دیوەی ڕەمز ، سێ جۆر ڕەمزمان هەیە:

١ ، ڕەمزی سروشتی ٢، ڕەمزی وێنەیی ٣، ڕەمزی لە خۆوە.

مە بە ست لە ڕەمزی سروشتی ئەو ڕەمزانەن کە یەکێک لە دیوەکانی لە ئەنجامی دیوەکەی تریەوە دێتە دی بە واتەیەکی تر پێوەندی نێوان فورم و واتاکەی پەیوەندییەکی هۆییە وەک پەیوەندی نێوان (وەنەوزدان) و (خەواڵووپی) یان (هەور) و (باران) یان (سەرما) دەگەڵ (نزمبوونەوەی پلەی گەرما) یان (لافاو) دەگەڵ (بەرزبوونەوەی ئاستی ئاو) ئەو جۆرە ڕەمزە بە مروف دروست ناکرێ بەڵکوو مرۆف هەر توانای ئەوەی هەیە کە وکوو دیاردەیەکی سروشتی لێکیان بداتەوە و پەیوەندیەکەیان دیاری بکات.

ڕەمزی وێنەیی هەروەک بە ناوەکەیدا دەر دەکەوێت ئەو ڕەمزانەن کە تیایدا فۆرم و واتا لە یەک دەچن جا ئەم لەیەک چوونەیان لە ڕاستیشدا هەیە یان خەڵکی وای بە بیردا دێت کە هەیە ڕەنگی سوور بۆ نموونە لە ئیشارەتی هاتووچۆدا بە مانای (مەترسی) و (وەستان) دێت چونکە سوور ڕەنگی خوێن یائاگرە ئەم دوانەش هەر کاتێک بەرچاو کەوتبن مەترسیەک لە ئاڕادا هەبووە لێرەدا لێکچوونێک هەیە لە نێوان سوور و خوێن دا ئەم لە یەکچوونەش

جارێکی تر گواستراوەتەوە بۆ نێوان رەنگی سوور و مەترسی یان وەستان . لە رەمزی وێنەیی دا پەیوەندی نێوان فۆرم و واتا وەکوو پەیوەندی نێوان وێنە و وێنە گیراو وایە . بە پێچەوانەی جۆری یەکەمەوە ئەم جۆرە رەمزە لە داتاشینی مروف خۆیەتی .

رەمزی لە خۆوە ئەم جۆرانەن کە نەک هیچ لەیەکچوونێک لە نێوان فۆرم و واتا دانیە بەڵکوو هیچ جۆرە پەیوەندییەک نایانلکێنێ بەیەکەوە. بۆ نموونە هیچ جۆرە هۆیەک پاڵ بە مرۆفەوە نانێت کە ئەم نیشانەیە (٧)لە بیرکاری دا بۆ رەگ دابنێت وهیچ هۆیەک وای لە کورد نەکردووە کە بە مرۆف بڵێت پیاو یان بە گیانلەبەر بڵێت زیندەوەر لە هەمان کاتدا لەو جۆرە رەمزانە دا کۆمەڵ نەک تاکە کەس پەیوەندی فۆرم و واتا رادەگرێت لەبەر ئەمەیە کە تاکە کەسێک گەر بە تەنیا وشەیەکی نوێ دابتاشێت ئەو بەرهەمە مەرج نییە ببێتە پارچەیەک لە کەرەسەی ئەو زمانە تا زۆربەی ئەو خەڵکەی کە بەو زمانە قسە دەکەن پەسندی نەکەن کەواتە رەمزی لە خۆوە کۆمەڵێک دایدەتاشێت ، لێکی دەداتەوە ، رای دەگرێت بە هۆی جۆرێک لە رێککەوتن لە نێوان قسە پێکەرانی زمانی دیاریکراودا. زمانی مرۆف بە زۆری رەمزی لە خۆوە بە کار دێنێت تەنانەت ئەو رەمزانەش کە وا بە بیردا دێت کە لە بنچینەدا لە لاسایی کردنەوەی چەند دیاردەیەکی سروشتییەوەهاتونەتە کایەوە وەک (حەپە) یان (فڕە) وشەی سروشتی رەمزی وێنەیی نین هەرچەند سەرزاریی لەو جۆرە رەمزە دەچن یان نزیک دەبنەوە .ئەم رەمزانە نابێت بە وێنەیی دابنرێن چونکە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر دەگۆڕێن. بانگ و قیژەی زیندەوەری تریش کەڵک لە دووجۆر رەمز وەردەگریت : رەمزی وێنەیی و رەمزی لە خۆوە بەڵام بە پێچەوانەی زمانی مرۆوەوە بە زۆری پشت بە رەمزی وێنەیی دەبەستێت زۆر کەمتر رەمزی لە خۆوە بە کار دێنێت بۆ نموونە رەوشتی زیندەوەرێکی وەک کەڵەشێر پێش ئەوەی بکەوێتە شەڕەوە (باڵ فش کردن، پۆپنە بەرزکردنەوە ، سووڕانەوە بە دەوری خۆیدا) جۆرێکە لە رەمزی وێنەیی هەمان کەڵە شێر کە دودڵ بێ لە شەڕ یان بیەوێت هەڵ

بێت خۆی خەریک دەکات بە گەڕان بە دوای دانا و دەنووک لە زەوی ئەدات هەر وەکوو خەریکی خواردن بێت کەچی تەواو ئاگای لە دوژمنەکەیەتی و چاک خۆی ئامادە دەکات بۆ بەرهەڵستی . ڕەوشتی وا بە گشتی بە کارهێنانی ڕەمزی لە خۆوەیە چونکە هیچ پێوەندیەک لە یەکچوون یا هۆ نیە لە نێوان گەڕان بە دوای دانا و خۆ ئامادە کردن بۆ شەڕ بەڵام لە بەر ئەوەی هەموو ئەو جۆرە زیندەوەرانە لە هەڵوێست دا هەمان ڕەوشتیان هەیە و هەمووشیان لە یەکتری تێ دەگەن و بە هەڵە ناچن هەمان واتا دەدەن بەو ڕەوشتە کە واتە ئەم کۆمەڵە ڕێک کەوتوون لە سەر ئەوەی ئەم جووڵانەوەیە بەو واتایە بێت هەر وەک چۆن مروڤی کورد ڕێک کەوتوون لە سەر ئەوەی بە پیاو(مروف) بڵێن پیاو.

وەک لە سەرەوە بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە ڕەمز تایبەت نییە بە زمانی مروف زمانی زیندەوەری دیکەش بە کاری دێنێت بە هەموو جۆرەکانیەوە . تاکە جیاوازی لە نیوان زمانی مروف و زمانی زیندەوەری تردا لە ڕووی ڕەمزەوە لەوەدایە کە زمانی مرۆف بە زۆری ڕەمزی لەخۆوە بە کار دێنێت بەڵام بانگ و قیژەی تری زیندەوەری تر بە پێچەوانە بە زۆری ڕەمزی وێنەیی بە کار دێنێت و ڕەمزی لە خۆوە هەرچەند لە بانگ و قیژەیاندا هەیە زۆر کەم بە کار دێت. کەواتە دیسانەوە جیاوازی نێوان دوو زمانەکە لە پلە دایە نەک جۆر. دەبێت لێرەدا پەنجە بۆ ئەو ڕاستیە ڕاکێشین کە بە کارهێنانی ڕەمزی وێنەیی و پشت نەبەستن بە ڕەمزی لە خۆوە زیانێکی زۆری بە زمانی زیندەوەری تر گەیاندووە و تەواو لە چالاکی و توانای کەم کردۆتەوە چونکە ئەو جۆرە ڕەمزە وەک ڕەمزی لە خۆوە بە ئاسانی لە(وێنە گیراو) واتا نابێتەوە و کەرت ناکرێ تا وەکوو لەگەڵ پارچەی تردا لێک بدرێ و ڕەمزیان نیشانەی ترمان بداتێ لە بەر ئەوەیە کە زمانی زیندەوەری تر دەستەوستانە بەرامبەر هەڵوێستی نوێ و ژوماڕەی ئەو بیرانە ی کە بە هۆیەوە دەردەبڕدرێت زۆر کەمە و سنوورێکی تەسکی هەیە زمانی مرۆف بە پێچەوانەی ئەوەوە بێ دەسەڵات نیە بەرامبەر هەڵوێستی نوێ و دەتوانێ هەموو مەبەستێک

دەربڕێت تەنانەت گەر مەبەستەکەش تەواو نوێ بێت و لەمەو پێش نەبووبێت چونکە نیشانەی لە خۆوە بە کار دەهێنێت وئەمانەش لە هەڵکەوت دا توانای ئەمەیان هەیە لەت بن و یەک بگرن لەگەڵ نیشانەی تردا بۆ دربڕینی نوێ. ئەم توانایەی زمانی مرۆف توانای داهێنان لە کاتێک دا تەواو هەستی پێدەکرێت کە زمانێک پێویستی بە وشەیەکی نوێ بێت بۆ دەربڕینی بیرێکی نوێ لە کاتی وادا هەندێک جار وشەیەکی تاریک خۆی دەکات بە زمانەکەدا و خەڵک لە سەر واتاکەی رێک دەکەون بێ ئەوەی ئەو وشەیە هیچ پێوەندییەکی هەبێ لەگەڵ وشەی تردابەڵام زۆربەی جار هەر لە کەرەسە کۆنەکە وشەیەکی نوێ پێک دەهێنریت بۆ دەربڕینی ئەو بیرە نوێیە. زمان لە بنچینەدا بەم شێوەیە دروست بووە و هەر بەم رێگایەش گەشەی کردووە و مەبەستیشمان لە کەرت کردن و لێکدانی رەمزەکان هەر ئەمەیە. سەرنجێکی کەم لە چەند وشەیەکی زمانی کوردی دیاردەی کەرت کردن و لێکدانمان زیاتر بۆ روون دەکاتەوە گریمان مرۆفێکی کوردلە قۆناغێکی بوونیا وشەی سوتاندن و گەندان بۆ میوە و هەڵکروزاندنی زانیوە هەروەها لەفەرهەنگی بیریش دا وشەی بۆن کردن هەبووە کاتێک ئەو مرۆفە تووشی هەڵوێستێ هاتبێت کە تیایدا پێویست بووبێت دیاردەی بۆن کردن لە هەمان کاتدا لەگەڵ دیاردەکانی تردا سوتاندن ، گەندان ، هەڵ کڕوزاندن بەکار بهێنێت زمانەکەی لە بەر ئەوەی رەمزەکانی لەخۆوە نییە رێگەی ئەوەی داوەتێ بە هەر جۆرێک بیت ئەم بیرە نوێیانە دەربڕێت و بەم جۆرە بۆنی سوتاندن ، بۆنی گەندان ، بۆنی هەڵکروزاندن هاتۆتە ناو کوردییەوە بێ گومان لێکدانی وشە بەم جۆرە سادەیە (هەر وشە دانە پاڵ یەک) لە توانا و جالاکی زمان کەم دەکاتەوە لە بەر ئەوە زۆربەی کات دارشتنی رۆنانی نوێ نەک هەر درانە پاڵ بەڵکوو کەرت کردنیشی تێدەکەوێت بە مەرجێک ئەم کەرت کردن و لێکدانە نەبێتە هۆی دروست بوونی تەمومژی واتایی و سەر لێتێکدان. بەم جۆرە بۆنی سوتان دەبێتە بۆسۆ ، بۆنی گەندان دەبێتە بۆ گەن و بۆنی هەڵکڕوزاندن دەبێتە بۆ کڕوز. ئەو کەرت کردن و بۆ/ ن، هەڵ/کروزاندن/ سو/ اندن و دانە پاڵ و بۆ کڕوز و گۆڕانە دەنگیانە سو/

سۆ کاتێک رووده‌دا که سه‌ر لێتێکدان له زمانه‌که دروست ناکا به واته‌یه‌کی تر هه‌ر ئه‌و ڕۆنانه به واتا دژ به مه ، له زمانه که دا نه‌بێت . بێگۆمان ده‌بێ ئه‌وه بزانین که مه‌به‌ست له له یکدان له زمان دا ته‌نیا ئه‌وه نیه که ڕۆنانمان بۆ ئاسانتر بکات تا وه‌کو ئاسانتر بکوترێت و باشتر به ده‌ما بێت به‌ڵکوومه‌به‌ستی هه‌ره گه‌وره له به‌کار هێنانیدا ئه‌وه‌یه به هۆی که‌رت کردن و لێکدان و گۆڕانه‌وه پارچه که‌ره‌سه‌ی خامی ترمان ده‌ست بکه‌وێت تا وه‌کو بۆ کاتی پێویست وشه‌ی تری لێ داتاشین به پێی یاسای زمانه‌که. له‌و لێکدانانه‌ی سه‌ره‌وه‌دا بۆ نموونه ئه‌و پارچانه‌ی (مۆرفیمانه‌ی) که ماونه‌ته‌وه وه‌کوو ن یا اندن که‌لکێکی گه‌وره‌یان لێ وه‌رگیراوه به‌وه‌ی یه‌که‌میان بۆته نیشانه‌ی چاوگ و دووه‌میان بۆته نیشانه بۆ کاری تێپه‌ر.

ج، زمانی مرۆف و زمانی زینده‌وه‌ری تر له سه‌رێکی تریشه‌وه له یه‌ک ده‌چن هه‌ردووکیان بۆ گه‌یاندنی مه‌به‌سته‌که له دووشت دا کۆ دبنه‌وه : گه‌یاندنی هه‌ست و پۆلێنکردنی ده‌وروبه‌ر. که ده‌ڵێن ئه‌رکی هه‌ردوو زمانه‌که گه‌یاندنی زانیاری و له یه‌ک گه‌یشتنه مه‌به‌ست ئه‌وه‌یه که هه‌ردووکیان له کۆمه‌ڵ دا به کار دێن و بۆ تێ گه‌یشتن لێیان پێویستمان به دوو ڕۆڵه : رۆڵی قسه‌که‌ر و رۆڵی گوێگر . زۆربه‌ی کات بۆ هه‌ر یه کێک له‌و رۆڵانه پێویست مان به که‌سێک ده‌بێت به‌ڵام هه‌ردوو رۆله‌که‌ش هێندێک جار (کاتێ قسه له به‌ر خۆمانه‌وه ده‌که‌ین) به یه‌ک که‌س ده‌بیندرێ. لێره‌ش دا دیسان ده‌بینین که هه‌ر دوو زمانه‌که زمانی مرۆف و زمانی زینده‌وه‌ری تر وه‌ک یه‌کن و ئه‌و جیاوازییه‌ی هه‌یه له نێوانیاندا ته‌نیا جیاوازیه‌که له پله‌ی توانایاندا. ئاشکرایه که زمانی مرۆف زۆر به تواناتره زۆر چالاک تره له گه‌یاندنی هه‌ست و زانیاری ده‌رباره‌ی ده‌ورو پشتی مرۆف به پێچه‌وانه‌ی ئه‌وه‌وه زمانی زینده‌وه‌ری تر له به‌ر ئه‌وه‌ی بۆ هه‌ر هه‌لوێستێکی دیاری کراو بانگێک یا هاوارێک ته‌رخان ده‌کا و له به‌ر ئه‌وه‌ی هه‌ڵوێست و بانگه‌که جیانابنه‌وه له یه‌کتری به واتای ئه‌وه‌ی هه‌ردووکیان له یه‌ک کات دا ده‌بێ ئامادە بن توانای ئه‌وه‌ی نییه ده‌رباره‌ی رابردووی بدوێت یان باسی دوارۆژ بکات یان له بارێکی

ناواقیعی (خەیاڵی) بکۆڵێتەوە کە ئەگەر و خۆزگەی تێ بکەوێت . زمانی زیندەوەری تر تەنیا بە ئێستاوە و رانەبردووەوە بەستراوە و دەربارەی ئەو شتانەن کاتی وتن لە دەوروبەردان.

د، هەر دووجۆرە زمانە کە دیسان نەک هەر پشت بە رەمز دەبەستن بەلکوو لە هەردووکیاندا نیشانە دەنگیەکان بە رێک و پێکی خۆیان دووپات دەکەنەوە لە شریتی وتن دا بە مە بە ستی زانیاری گەیاندن و لە یەکتر گەیشتن.

ھ،یەکێک لەتایبەتییەکانی هەردووجۆرە زمانەکە لەوەدایە کە رۆڵ گۆڕینەوەیان تێدەکەوێت بە واتای ئەوەی ئەو زیندەوەرەی کە دەنگەکان دەردەکات توانای ئەوەشی هە یە دەنگەکان وەربگرێت و شییان بکاتەوە و تێیان بگات بەو جۆرە قسەکەر هەموو کاتێک دەتوانێ ببێتە گوێگر و بیسەر بە پێچەوانەشەوە گوێگر و بیسەر دەبێتە قسەکەر.

ر، لە هەردووجۆرە زمانەکەدا بە کارهێنانی رەمزەکان(وتن) دەبێتە هۆی پێشکەوتنی رەوشتێکی دیاریکراو لە گوێگردائەم رەوشتەش دەبێت لەگەڵ مەبەست و نامەی وێنەکەدا بگونجێت. هەر ئەم رەوشتەشە بۆمان دەردەخات کە لە یەک گەیشتن لە ئاڕادا هەیە.

ز، هەر دووجۆرە زمانەکە رێگەی دەم/ گوێ بە کار دێنن بۆ تێگەیشتن لە یەکتر بەکار هێنانی ئەم رێگەیە لە دوو سەرەوە کەڵکی هەیە بۆ زیندەوەر یەکەم : یەکەم زیندەوەر پێویستی بە وزەیەکی زۆر کەم دەبیت تا وەکوو قەناعەتەکە بخاتە ئیش (لەم رووەوە بەراوەردی قسە کردن بکە دەگەڵ راکردن، هەستان ، خواردن....) دووەم وتن یا قسەکردن رێگە لە چالاکی دیکە ناگرێت و بەم جۆرە زیندەوەر دەتوانێت لە کاتی راکردن خواردن یا هەستاندا قسە بکات. دەبێ ئەوەش بزانین کە رێگەی دەم / گوێ تاکە قەنات نییە بۆ لە یەکتر گەیشتن (سەیرکردن دەست تێوەدان بەڵکوو

ڕێگەی تریش هەیە) و ڕێکەوتیش نییە کە لە زیندەوەر دا ئەم ڕێگایە پەسند کراوە و گەشەی پێدراوە.

ح، هەردوو زمانەکە خاوەنی یاسای ڕستەیی و واتایی تایبەتی خۆیانن بە واتایەکی تر ڕێز کردن ، خستنە پاڵ یەکتری و دانانی ڕەمزەکان هەر لە خۆوە و بێ یاسا نابن بەلکوو لە سەر ڕێ و شوێنێکی تایبەتی دەڕوات هەروەها لە ڕێگای ئەو ڕمزانەوە زیندەوەر لە دەوروبەری خۆی دەکۆڵێتەوە.

گ، لە هەر دووجۆرە زمانەکەدا ڕەمزەکانی وتن پاش ماوەیەک لە دەم دەڕچوون کۆتاییان پێ دێت وجارێکی تر گوێگر بۆی ناگەڕێتەوە دواوە بەم جۆرە مێشکی قسەکەر و گوێگر ئەرکێکی گەورەی دەکەوێتە ئەستۆ ئەویش کۆکردنەوەیە ئەگەر لە بەر ئەو ئەرکە گەورەیەی مێشک نەبوایە لەوانەیە مرۆف بیری داهێنانی نووسینی نەکردبایەوە.

ی ، لە هەر دووجۆرە زمانەکەدا بڵاو بوونەوەی دەنگەکان بەهەموو لایەک دا و بە پێچەوانە وەرگرتنی دەنگەکان پێویستی بە ئاڕاستە کردنی گوێ هەیە بە واتایەکی تر بۆ ئەوەی لە مەبەستی وتن بگەین پێویستمان بە گوێ گرتنە نەک (بیستن) ئەم تایبەتەش ڕێگای دەم و گوێ سەپاندوویەتی بە سەر زیندەوەر دا.

ک، لە هەر دووجۆرە زمانەکەدا ئەو زانیارییەی ڕەمزەکان دەیگەیەنن هەمووی بە یەگجار بە سەر یەکەوە ناگەنە گوێ بەڵکوو بەرەبەرە دێت بەم جۆرە گوێگر ماوەی ئەوەندە دەبێت کە مەبەستەکە یان نامەکە شی بکاتەوە بێ گومان ئاگاداری ئەوەین کە شریتی دەنگەکان و ئاوازی وتن لە یەکتر جیا نابنەوە و هەردووکیان بە یەکەوە دەگەنە گوێگر و دوو ئەرکی جیاواز دەبینن بەڵام ئەو پێکەوە گەیشتنەیان ئەرکێکی وا قورس نییە بە سەر مێشکەوە کە وا بەراورد بکرێت لەگەڵ ئەو ئەرکەی چاو بۆ مێشک دروستی دەکات بە وەی وێنەی دەیەها شت لە هەمان کات دا دەنێرێت بۆلێکدانەوە.

ل، لە هەردووجۆرە زمانەکەدا قسە کەر ئاگاداری مەبەستی خۆیەتی و دەزانی چی وتووە و بە هۆی مێشکەوە دوای قسەی خۆی بکەوێت و بە جۆرێکی گونجاو وتنەکەی تەواو بکات بەم جۆرە قسەکەر تەواو ئاگادارە و راستەوخۆ هەست بەوە دەکا گویگر تێدەگا ، گوێی لێیەتی ، قەناتی گفتوگۆ کراوەیە یا بە پێی ئەو زانیارییە رەوشتی خۆی دەگونجێنێ و بۆ کێشەکە دەچێت بە هۆی ئەو ئاگادارییەوەیە کە قسەکەر دەتوانێ ئاگاداری هەڵەی قسە بێت و هەندێ جار لە ناوەراستی وتن دا خۆی راست دەکاتەوە دیسانەوە بە هۆی ئەو وریایی و چاو دێرییەی گوێ و مێشکی قسەکەرەوەیە کە ساوا دەتوانێت قسەکانی خۆی لە بەر ئەوانەی دەوروبەر داتاشێت و بەم جۆرە خۆی فێری زمانەکەی یان زمانەکانی دەورو پشتی بکات. بەم بەراوەردەی سەرەوەدا بۆمان دەردەکەوێت کە زمانی زیندەوەری تریش ئەگەر لە پلەی پێشکەوتوویی و چالاکیشدا وەک زمانی مرۆف نەبێت هێشتا هەر دەبێت بە زمان دابندرێت چونکە لە بنەڕەت دا وەک یەکن یەک کەرەس بە کار دێنن یەک رێگە دەگرن و بۆ یەک مەبەست هەوڵ دەدەن تەنیا جیاوازییەکە لەوە دایە کە زمانی زیندەوەری تر بۆ ئەوەی بگاتە پلەی زمانی مرۆف چەند تایبەتییەکی تری پێویستە ئەم تایبەتیانەش راستەوخۆ پەیوەندیان بە ئەرکی یان کاری زمانەوە هەیە نەک چۆنییەتی هەڵکەوتی بایولۆجیانەی مرۆف ئەو تایبەتییانەس ئەمانەن:

١، پێوەندی نیشانە و واتا لە زمانی مرۆف دا بە زۆریی پەیوەندییەکی لە خۆوەیە و رەمزەکانی رەمزی لە خۆوەن بە زۆری هەرچەند رەمزی وێنەییش بە کار دێ هەندێ جار.

٢، لە زمانی ئادەمیزادا گۆڕینی فۆرم دەبێتە هۆی گۆڕینی واتا ئەو گۆڕانە لەهەموو ئاستێکی زمان دا هەیە و هەستی پێدەکریت . لە ئاستی دەنگدا ، لە ئاستی مورفۆلۆجیدا هەر وەها لە ئاستی رستەدا.

٣، لە زمانی مرۆف دا ئەو شریتە دەنگەی لە دەم دەردەچێت دەتوانرێت کەرت بکرێت شریتە دەنگەکە بریتی یە لە دانەی زمان لە ناو دانەی تری زمان دا بەم پێیە رستەی ئاڵۆز بریتی یە لە چەند رستەیەکی سادە رستەی سادە بریتی یە لە فرێزی ناو و فرێزی کار ئەمانەش لە وشە پێک هاتوون وشەش لە مۆرفێم ، مۆرفێمیش لە فۆنێم. ئاشکرایە کە دانانەی زمان هەر یەکەیان لە ئاستێک دا کار دەکەن ، مۆرفێم لە ئاستی مۆرفۆلۆجی و فۆنێم لە ئاستی فۆنۆلۆجی. هەریەکەیان پلە یەکیان هەیە و ئەو دانانەی پلەیان بەرزترە نابنە بەشێک لەوانەی پلەیان نزمترە هەر گیز رستە نابێتە بەشێک لە فرێز بەڵام بە پێچەوانەوە ئەمکە روودەدات و فرێز دەتوانێ ببێتە بەشێکی رستە.

٤، تایبەتییەکی تری زمانی مرۆف لەوەدایە کە ژمارەیەکی زۆر لە دانە پلە بەرزەکانی ئاستێکی دیاریکراوی زمان هەموو کاتێک کەرت دەکرێت و دەگۆڕێتەوە بۆ ژمارەیەکی کەمتر لە دانەی ئاستێکی تری نزم تری لە خۆی بەم جۆرە هەر زمانێک دەبینین پێکهاتووە لە چەند هەزار وشەیەک ئەم چەند هەزار وشەیەش لە سەدها مۆرفێم پێک هاتووە مۆرفێمە کانیش هەموویان لە ژمارەیەکی زۆر کەم فونێم پێکهاتوون ئەمانەش لە ژمارەیەک لە تایبەتی جیاوازکەر (distinktive featwes) پێکهاتوون کە بە باوەڕی هەندێک زمانەوانان ژمارەیان لە هەموو زمانەکانی مرۆف دا لە ١٢ زیاتر نییە شایانی باسە کە ئەم لەتکردن و گۆڕینەوەیە زۆر تەواوە بە واتای ئەوەی لەتە دانە و پاشماوە لە هیچ ئاستێکی زمان دا نامێنێتەوە لە دوای گۆڕینەوە . دەبێت ئەوەش بزانین کە زمانی مرۆف بە هۆی دانە و ئاستی دانەکانەوەیە کە توانیوێتی توانای لە یەکدان و داهێنان پەیدا بکا .

٥، زمانی ئادەمیزاد بە پێچەوانەی زمانی زیندەوەری ترەوە بە هۆی فێر بوونەوە لە نەوەیەکەوە دەگاتە نەوەیەکی تر هیچ بەڵگەیەکی زانیاری لە بەر دەست دانییە بۆمان بسەلمێنێت کە منداڵ زمانی دایک و باوکی ئاسانتر فێر

دەبیت منداڵ کە دێتە دنیاوە ئەو توانایەی لەگەڵدایە کە فێری زمانێک یا چەند زمانی مرۆف ببێت بێ دیاریکردن.

٦، جگە لەم تایبەتییانە زمانی مرۆف چەند تایبەتییەکی تریشی هەیە کە وەک ئەمانە گرینگ نین بە واتای ئەوەی ئەو تایبەتییانە ببن یا نەبن زمانێک مەرجەکانی تری تێدابوو هەر بە زمانی مرۆف دادەنرێت لەم تایبەتیانە:

١، توانای شێواندن : زمانی مرۆف بە پێی ئارەزووی قسە پێکەرانی دەوروبەری پێ دەشێوێندرێت و درۆی پێدەکرێت ئەم تواناییەی زمان راستەوخۆ پەیوەندی هەیە لەگەڵ دانانی چیرۆک و هەڵبەستدا.

٢، توانای راستی دەربڕین: زمانی مرۆف بە گشتی ئەو توانایەی هەیە کە راستی پێ دەردەبڕدرێت ، هەر زمانێک ئەو توانایەی نەبێت (زانیاری) پێ تۆمار ناکرێت.

٣، توانای خۆ دەربڕین : زمانی مرۆف رێگە دەدات بە قسە پێکەرانی کە بە ئارەزووی خۆیان لە زمانەکەی خۆیان بکۆڵنەوە و پێی بدوێن زمانێک ئەو تواناییەی نەبێ زمانەوانی و فەرهەنگ و فەلسەفەی پێ نانووسرێت.

٤، توانای وەرگێڕان: زمانی مرۆف توانای ئەوەی هەیە وەربگێڕدرێتە سەر زمانی تر یان زمانی تر وەرگێڕێتە سەر خۆی.

٥، ئەو لێکۆڵینەوانەی لەم دواییانەدا دەربارەی زمانەکانی گیتی کراوە بەتایبەت لە بارەی هەڵکەوتو جۆری یاساکانیەوە(فۆنۆلۆجی) رستەیی یا واتایی بێت هەندێ تایبەتیی تری زمانی مرۆڤی خستۆتە روو. زمانی مرۆف بە گشتی لە سەر چەند بنەمایەک کار دەکات.

ا، بنەمای ئەرک سووک کردن: بە پێی ئەم بنەمایە زمانی ئادەمیزاد بە گشتی هەوڵ دەدات لە ئەرکی قسە پێکەرانی کەم بکاتەوە هەر لە بەر ئەمەشە ئەو

فۆرمانەی زۆر بە کار دێن کەمن لە ژمارەدا کورتن و ژمارەی برگەیان کەمە و فرەواتان. یەکەم کەس کە یەکەم بنەمای دەستنیشان کرد لە زمانی مرۆف دا ک،زیپۆف بوو وشەکانی زمانی مرۆف بە بڕوای زیپۆف وەکوو ئەو ئامێرانەن کە مرۆف بە کاریان دێنێت ئەو ئامێرانەی کە زۆر بە کار دێن دەبێت سووک بن ، لەبەر دەستا بن و بە کەڵکی زۆر ئیش بێن بۆ سەلماندنی ئەو بنەمایەی زمان زیپۆف بە درێژی بەراوەردی ئەرکی چەند وشەیەکی بڵاوی چەند زمانێک دەکات وبە دوایدا دەگاتە ئەو ئەنجامە.

ب، بنەمای هەڵبژاردن: لە هەموو ئاستێکی زماندا هەر زمانێک بگرین دەبینین لە ناو ئەو یاسایانەی کە لە زمانی مرۆف دا بڵاون و بە کاردێن تەنیا چەند یاسایەکی دیاری کراوی بۆخۆی هەڵبژاردووە و هەندێک لەم دیاردانەش لە رووی ژمارەوە زیاترن لە زمانی مرۆف دا لە دیاردەی تر .

بۆمان دەردەکەوێ کە ئەو جیاوازییەی لەنێوان زمانی مرۆف و زمانی زیندەوەری تر دا هەیە لە پلە دا هەرگیز ناگاتە ئەو رادەیە هەر دوو جۆر زمانەکە تەواو لە یەک بکات یان لە یەک بترازێنێ و وامان لێ بکات دوای بۆچوونە هەڵەکەی زمانەوانە ئەمریکیەکان بکەوین و گوێ نەدەینە ئەو هەموو تایبەتییە ناوکۆیانە و هەردووجۆرە زمانەکە بە دوو دیاردەی تەواو جیا لە یەکتر دابنێین بۆ ئەوەی چاکتر لەوە بگەین پێویستمان بەوە هەیە زمان بە گشتی وەکوو پەیژەیەکی چەندها پلەیی تەماشا بکەین بەرزترین پلەی پەیژەکە دابنێین بۆ زمانی مرۆف لە بەر ئەوەی باشترین و چالاکترین جۆری زمانە پلەی دووەم دابنێین بۆ زمانی دۆلفین چونکە تەواو نزیک دەبێتەوە لە زمانی مرۆف بە دوای زمانی دۆلفین دا نزیک ترین بانگ و قیژە بۆ زمانی مرۆف سەمای هەنگە چونکە چەند تایبەتییەکی گرینگی تێدا دەبیندرێت بەم جۆرە دەتوانین پلەکانی تری پەیژەکەش تەرخان بکەین بۆ زمانی زیندەوەرەکانی تر بە پێی نزیکی و دووریان لە زمانی مرۆفەوە تا وەکوو

وێنەیەکی راستی پەیوەندی نێوان زمانی مرۆف و زمانی زیندەوەری ترمان دەست کەوێت.

تاهیر عەلیار